

Одеський державний університет
кафедра археології та етнографії України
МП "Гермес"

Старожитності
Причорномор'я
випуск 2

Одеса
1995

Сапожников І.В., Слюсар Ю.О, Шувалов Р.О.
**ТИПОЛОГІЯ КАМ'ЯНИХ НАМОГИЛЬНИХ
 ХРЕСТІВ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ**

Зображення хреста разом з такими фігурами як коло, квадрат, меандр, різні багатокутники та інш. входять до категорії геометричних знаків-символів, які з найдавніших часів використовуються в міфологічній сфері, релігійній символіці та емблематиці (Топоров, 1991). На відміну від кола та квадрату, головна ідея яких є розмежування внутрішнього і зовнішнього простору, хрест підкреслює ідею центру та основних напрямків від нього. Він часто виступає і як модель самої людини з розпростертими руками або антропоморфного божества. Разом з тим, хрест моделює духовний аспект - сходження духу, прагнення до бога, до вічності. Окрім того, хрест є геометричним варіантом Світового дерева, в українському варіанті Берегині - універсального символу, який об'єднує в собі всі сфери світотворення або ж знаком поєднання чоловічого та жіночого начал. (Мифологический словарь, 1991, с.662, 666; Музыкаченко, 1994, с.70-71).

Походження і семантика хреста, як геометричного знаку-символу дуже складна та багатопланова. Є припущення, що окремі елементи цієї фігури сягають доби верхнього палеоліту (40-10 тис. років тому) і пов'язані з зображенням перехрещених паличок для добування вогню та сонця (перехрещені промені). У всякому випадку, в епоху неоліту та в енеоліті хрестовидні знаки були досить широко розповсюджені в Центральній та Східній Європі (Топоров, 1992, с.12; Археологія УРСР.-Т.1.-с.174,190). З II тис. до Р.Х. на території Півдня Східної Європи в археологічних матеріалах відмічаються слідувачі форми найдавніших хрестів:

Прямий хрест - чотириохкінцевий, рівносторонній (Мал. 1,1), часто поміщений в коло. Зустрічається в основному на стінках кераміки окремо чи в складі орнаменту. Іноді дінця великих горщиків для міцності закріплялися хрестоподібним валиком (Черняков, 1985, с.84-85). Окремі знаки в вигляді хреста знайдені на зброї та предметах військового призначення. Хрестоподібну

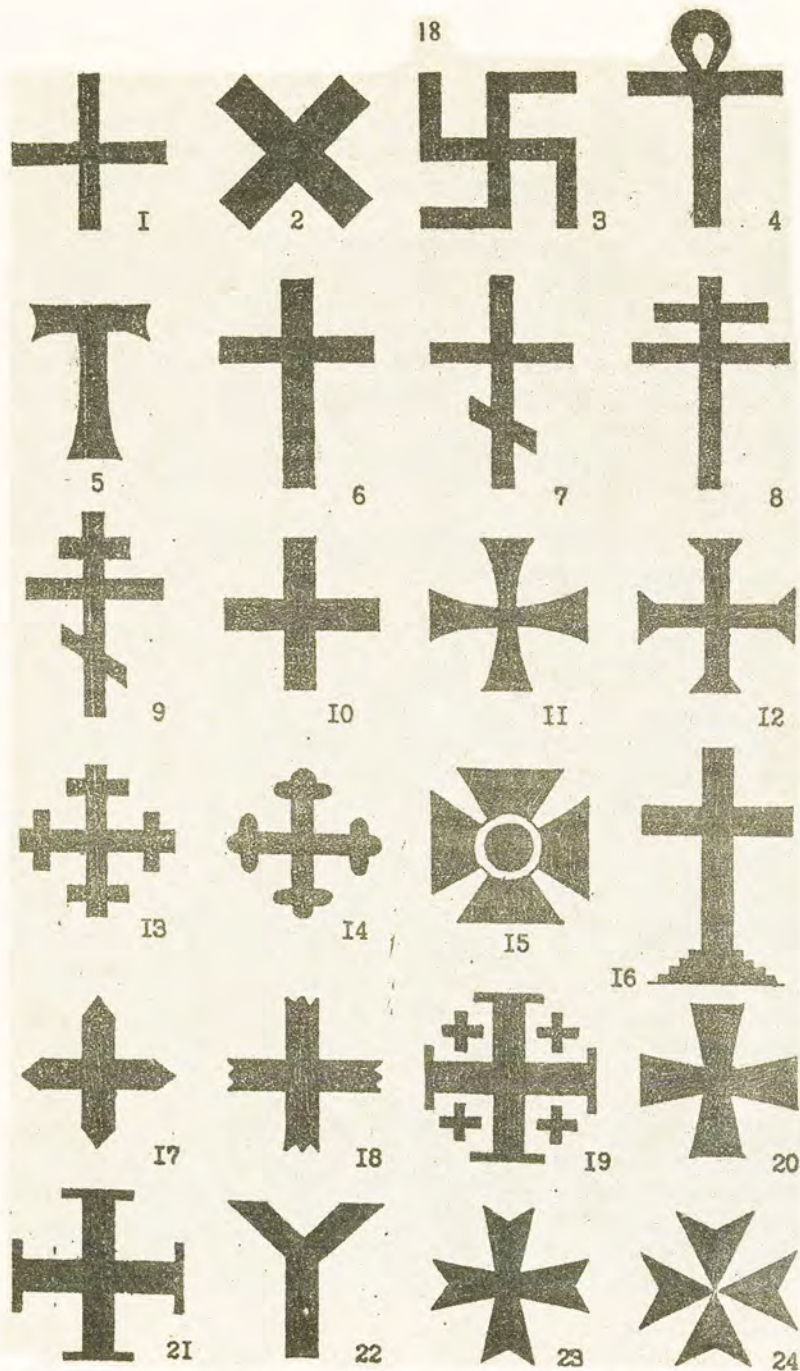
форму мають також деталі кінської зброї та нашивні бляшки (Березанская, 1982, с.185). Дослідники однозначно тлумачать ці зображення як солярні знаки - символи сонця та вогню.

Косий хрест - чотириохкінцевий, рівносторонній (Мал.1,2) також зустрічається на стінках кераміки, зброї, в вигляді прикрас, але не так часто як прямий. Чіткого співставлення його з солярним знаком в літературі немає. Найчастіше відмічається, що зображення або вироби мають хрестоподібну форму (Ильинская, Мозолевский, Тереножкин, 1980, с.50-51; Ковпаненко, 1980, с.169-173; Черненко, 1981, с. 99-100 та інші). В геральдиці схожий, більш тонкий хрест носить ім'я святого Андрія.

Свастика - чотириохкінцевий, рівносторонній хрест з загнутими під прямим кутом або овально кінцями, найчастіше - в напрямку стрілки годинника (Мал.1,3). Зустрічається на стінках кераміки як самостійний символ, елемент орнаменту, або знак стародавнього календаря (Березанская, 1982, с.176; Маркевич, 1985, с.135, 162). Відомий на військових вбраннях (Черняков, 1985, с.139-140). В більшості довідкової літератури і наукових роботах тлумачиться як символ сонця та вогню, світла і щедрості (БСЭ, т.23, с. 31; Мифы народов мира, т.2, с.420). Існує припущення, що свастика означає стилізоване зображення птаха, перехрещених блискавок, людини, що молиться та інше (МСЭ, т.7, с. 626-627).

В геральдиці цей хрест, в залежності від положення та форм загнутих кінців, має назву головчатого, крюковидного (Винклер, 1897) або гаммированого. З найдавніших часів свастика набула широкого розповсюдження в індійській культурі, зафіксована в традиційній символіці Китаю, Стародавнього Єгипту та інших країн. Іноді розглядається як самостійний геометричний символ (Мифы народов мира, т.2, с.420).

Єгипетський хрест (єрогліф "анкх") - сполучення трьохкінцевого хреста з кільцевим (Мал.1,4). В класичному вигляді відомий з найдавніших давньоєгипетських текстів, написів на стінах храмів, гробниць, саркофагів.

Мал.1. Основні види традиційних (1-4) та геральдичних (5-24) хрестів

Його зображення на нашій території невідомі, однак бронзові прикраси (підвіски) знайдені в Прикарпатті і датовані XIV- XII ст. до Р.Х, на думку деяких дослідників, своєю формою нагадують цей хрест (Свешников, 1968, с.15-16; Березанская, 1982, с.175).

Найчастіше "анкх" використовувався як емблема єгипетських богів та символізував безсмертя. Одна з його більш пізніх назв є "сгух ansata" - тобто "хрест з петлею чи вушком" (Топоров, 1992, с. 14).

Поряд із згаданими хрестами в дохристиянській Східній Європі були й інші форми, зокрема з розширеними кінцями (прообраз лапчатих -?), але їх зображення не завжди виразні і зустрічаються дуже рідко (Топоров, 1992, с.12).

Для розуміння семантики хреста важливо відзначити, що іноді він тлумачиться як символ смерті, наприклад на надгробках античної Аркадії (Ирмшер, Йоне, 1989, с.29). Традиційне християнське богослов'я ототожнює хрест з розп'яттям - засобом і символом смерті в Стародавньому світі. Біблійні тексти засвідчують, що розп'яття на хресті вважалося самим жорстоким із існуючих, та ганебним покаранням.

В Стародавньому Римі для розп'яття використовувались дерев'яні хрести різної форми. Іноді це були просто збиті посередині два стовпи чи дошки в вигляді косоного хреста (сгух decussata). Вважається, що саме на такому хресті був покараний один з апостолів - святий Андрій. Іншою розповсюдженою формою розп'яття був трьохкінцевий (стовп з перекладиною для рук на верхньому кінці), що нагадував букву "Т" - тау-хрест (сгух comissa ratibulata), хрест-шибениця. Для стародавніх євреїв він був символом очікування месії, спасіння та вічного життя, а також використовувався як талісман-оберіг. Християни назвали його ім'ям святого Антонія (Мал.1,5). Коли поперечну перекладину спускали нижче, хрест ставав чотирьохкінцевим - сгух immisa vel papitata, тобто - просунутий хрест. Дві останні форми розп'яття безпосередньо пов'язуються з карою Ісуса Христа. За звичаєм над головою того, кого карали, прибивали табличку з назвою правопорушення (titulus). На розп'ятті Христа

надпис трьома мовами - грецькою, латинською та єврейською сповіщав, що він "Цар Іудейський". Нерідко розп'яття мало ще одну перекладину, яка прибивалась одним цвяхом так, щоб засуджений не міг спиратися на неї ногами, що завдало б йому ще більші страждання. Отже, хрест-розп'яття, в залежності від наявності та розміщення вказаних частин, міг мати від 3 до 8 кінців (Арх. Никифор, 1891, с.596-597; Барсов, 1897, с.654-655; Топоров, 1992, с.14).

Коротко зупинимось на деяких подробицях кари Христа, тому що саме деталі та атрибути цієї події відображені в формах християнських хрестів, в тому числі і православних, написах та зображеннях на них, зокрема, і на намогильних пам'ятках, що нас цікавлять. Згідно з описами євангелістів, страждання Христа посилювались знущанням над ним, як над Царем Іудейським. Відразу ж після засудження на смерть, Христа роздягли, нарядили в порфиру, терновий вінець і дали в руку палицю - тобто наділили жартівливими царськими атрибутами. Насмішки супроводжувались побоями та харканням. Після цього йому повернули одяг (плащеницю), яку пізніше солдати розіграли по жеребку, і віддвели на Голгофу. Там його прибили до розп'яття і запропонували наркотичний напій (вино з смирною, або оцет з жовчу), але він, спробувавши, відмовився. Для полегшення страждань один з глядачів (чи воїн) подав Христові губку з оцетом, яку прикріпив на тростину, після чого засуджений відразу ж помер. Щоб пересвідчитись в цьому, солдат проткнув йому груди списом (Мф. 27, 27-50; Мрк. 15, 16-37; Лк. 23, 33-46; Йоан. 19, 1-30).

Необхідно підкреслити, що серед символів раннього християнства, як нового вчення, зображення хреста не зустрічається. В цей час використовуються графеми риби, хліба, ягня та інше. Культ хреста, як символа розп'яття Христа, сформувався не раніше IV ст. від Р.Х. Його початок пов'язується з легендою про явлення на небі візантійському імператорові Костянтину I хреста з написом "Цим переможеш" та отримання в результаті розкопок матер'ю цього імператора Оленою в Єрусалимі на горі Голгофа розп'яття, на якому був покараний Спа-

ситель. На початку V ст. від Р.Х. з'являється зображення розп'яття - фігура Христа на хресті, а з XI ст. хрести встановлюються на алтарях храмів (Нейхардт, 1956). Оскільки існують розбіжності щодо визначення кількості ран на тілі Христа: після воскресіння він показував рани на руках і на ногах (Лк. 24, 39-40) або на руках і ребрах (Йоан. 20, 25-27), різні конфесії канонізували різні види хрестів від чотирьох - до восьмикінцевих.

Символічна роль хреста в міфологічних і релігійних системах, а також в образотворчому мистецтві не може бути зрозумілою без урахування трансформованих спеціалізованих образів хреста та більш складних знакових систем, до складу яких він входить. В.Н.Топоров приводить наступні приклади: хрест та коло - поєднання чоловічого та жіночого начал, єдність та триада; хрест на шарі - верховна влада, імперія, торжество духовного; хрест та якір або серце - віра, надія, милосердя; хрест і голуб - освячення хреста святим духом; хрест з покривалом співвідноситься з перебуванням Христа в Труні Господній (Топоров, 1992, с.14). Зображені інколи під хрестом перехрещені кістки та (або) череп, за легендою належать Адамові, якого поховано на Голгофі (Настольная книга священнослужителя, Т.4, с.428).

Таким чином, християни бачать в хресті не тільки знаряддя кари Христа і символ його страждань та смерті в ім'я спасіння людства, але й одночасно - його чудесного воскресіння, можливість спасіння душ віруючих (Дьяченко, 1995, с.270). Тому хрест стає головним символом християнства і є не тільки важливим атрибутом культу, але й одним з основних елементів культури християнських народів, яким ми зобов'язані значним розмаїттям форм та різновидів хрестів.

Геральдика, яка склалася в Західній Європі в XI-XIII ст., визначає хрест як одну з почесних, головних геральдичних фігур, що утворилась в результаті перехрещення стовпа з поясом або перев'яззю на гербовому щиті та є самим гербом або його складовою частиною. Утворені таким чином хрести мають назву прямого, косоного та вилоподібного (Мал.1,1-2,22). Однак більшість відомих (більше 200) різновидів геральдичних хрестів, які

вважаються варіантами трьох названих видів, не є результатом простих геометричних побудов, а сягають в дохристиянські і особливо християнські традиції. Вони стали символами державних, військових, релігійних утворень та знаками їх нагородних систем. З тих пір, коли геральдика стає спеціальним розділом історичного знання, наукове пояснення суті або значення різних хрестів як би ввібрало в себе релігійні та геральдичні аспекти. В зв'язку з цим ми вважаємо доцільним привести описи та малюнки деяких різновидів геральдичних хрестів, зображення яких повністю чи в вигляді складових елементів комбінованих форм зустрічаються в надмогильних хрестах Південного Заходу України:

1. Латинський або страсний хрест - прямий чотириохкінцевий, нижній кінець довший від інших. Близький до однієї з форм розп'яття Стародавнього Риму. Як християнський знак з'являється в V ст. Прийнятий як основний символ католицизму та інших течій, що відійшли від нього. (Мал.1,6).

2. Руський чи православний хрест - шестикінцевий з двома перекладинами. Нижня прикріплена навскіс. Є найбільш поширеним символом православ'я (Мал.1,7).

3. Патріарший хрест - прямий шестикінцевий, нижня перекладина довша ніж верхня (західноєвропейська геральдична традиція) (Мал.1,8) або восьмикінцевий з додатком внизу косої перекладини (руська геральдична традиція) (Мал.1,9). Відомий з V ст. як атрибут візантійського імператора або патріарха Константинопольського, пізніше - патріархів всіх церков православного напрямку.

4. Східчастий або голгофський хрест - латинський хрест на основі з декількох сходинок, що символізують Голгофу (Мал.1,16). В руській геральдиці східчастим називають грецький, кожний кінець якого закінчується 3-4 східцями.

5. Грецький хрест - прямий, чотириохкінцевий, рівносторонній. Є спрощеною монограмою Ісуса Христа (Мал.1,10).

6. Лапчатий хрест - прямий, чотириохкінцевий, рівносторонній з кінцями, що рівномірно розширюються від центру (лапами) (Мал.1,11).

7. Георгіївський хрест - прямий, чотириохкінцевий, рівносторонній. Кінці, що рівномірно розширюються, відходять від кола в центрі (Мал.1,15). Походить від лапчатого.

8. Розширений хрест - прямий, чотириохкінцевий, рівносторонній (Мал.1,12) з круто розширеними кінцями.

9. Перехресний хрест - прямий, чотириохкінцевий, рівносторонній з малими прямими хрестами на всіх чотириохкінцях (Мал.1,13).

10. Трилистний або Святої Трійці хрест - прямий, чотириохкінцевий, рівносторонній з кінцями, які закінчуються зображенням трилистника (квітки конюшини) - стародавнього символу трьохмірності простору Всесвіту та суті буття, персоніфікований християнським ученням в Святу Трійцю (єдність Бога-отця, Бога-сина і Святого духу). Розглядається як один з найбільш широкорозповсюджених загальнохристиянських символів (Мал.1,14).

11. Загострений хрест - прямий - чотириохкінцевий, рівносторонній, кінці якого закінчуються правильними трикутними вістрями (Мал.1,17).

12. Подвійний вирубний хрест - прямий, чотириохкінцевий, рівносторонній, має на кінцях по два трикутних вируби (Мал.1,18):

13. Єрусалимський хрест - подвійний головчатий хрест (Мал.1,21) з чотирма малими грецькими хрестами по кутам (Мал.1,19). Символізує п'ять ран Христа при розп'ятті. Натільні єрусалимські хрести привозились паломниками з святих місць (Винклер, 1897, с.656-657; 1899, с.193 та інші; Фенглер и др., 1982, с.98, 129,205; Братко-Кутинський, 1992, с.15; Керлот, 1994, с.243).

Ми вже згадували, що православна традиція має свої особливості. Так, хрест, який є схожим до звичайного лапчатого і походить від грецького, має назву корсунський (Мал.1,20), тому що він був привезений в Київську Русь в X ст. князем Володимиром з Херсонесу (Корсуня). Стародавній примірник корсунського хреста

до жовтневого заколоту зберігався в Успенському соборі Московського кремля (Барсов, 1897, с.656). Часто корсунськими називали й прості грецькі хрести, що були привезені з Корсуня та виготовлені там з місцевого каменю. В XII-XVII ст. такі хрести були достатньо популярними, використовувались як нагрудні, а їх зображення застосовувались як елементи прикрашення (Постникова и др., 1995, с.22,43; Даркевич, 1980). Корсунські хрести часто зображувались на іконах. Так, він є в німбі Христа-малюка на святині українського народу - образі Волинської Божої матері XIV ст. Уже в XIII-XIV ст. близькі за формою хрести вирізблювались на кам'яних перекриттях християнського некрополя Золоте в Криму на березі Керченської протоки (Корпусова, 1995, с.144).

Як бачимо, навіть в геральдиці - науковій дисципліні, яка має багатовікові традиції, до сих пір відсутня єдина класифікація хрестів. Вихід з цієї ситуації в останні роки намагаються знайти мистецтвознавці, які виділяють наступні типи (типологічні групи) хрестів:

1. Архітектурні хрести - планово-просторові споруди, тобто храми та будинки, що мають в плані хрестоподібну форму.

2. Купольні хрести чи такі, що вінчають (завершують) споруду.

3. Придорожні та меморіальні (намогильні) хрести.

4. Літургійні хрести (використовуються при богослужіннях).

5. Нагрудні хрести.

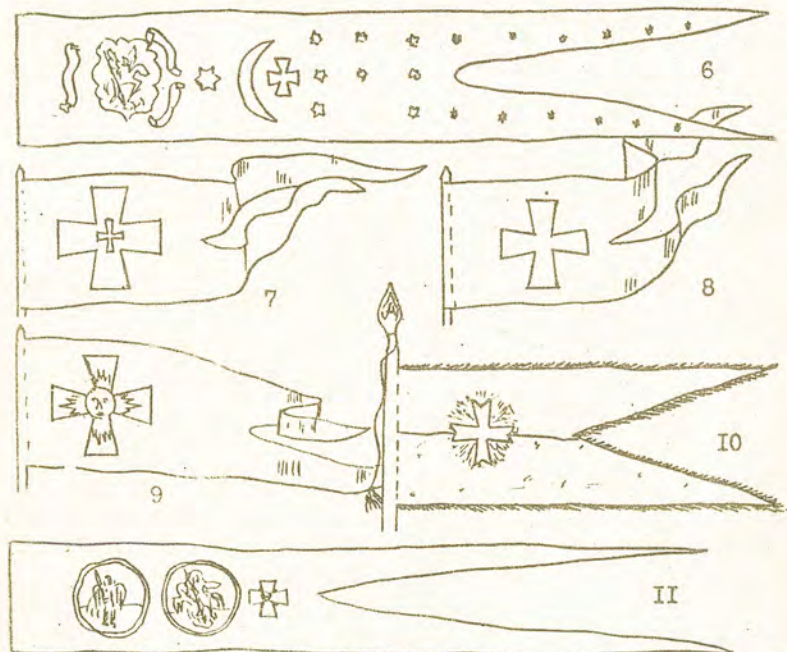
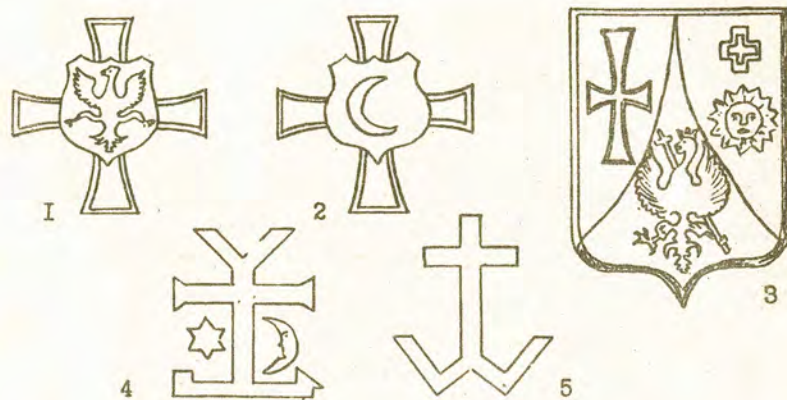
6. Хрести-ікони та настінні хрести (розп'яття) (Станкевич, 1994, с.59; Плотникова и др., 1995, с.43).

На жаль, цю систему не можливо прямо співставити з графічними геральдичними зображеннями. Для нас важливо, що в ній в окрему категорію виділені намогильні хрести, що є об'єктом нашого дослідження. Їх значення, на нашу думку, виходить далеко за вузькі рамки, що відведені мистецтвознавцями. Намогильні хрести, особливо з датами, написами та зображеннями - це не тільки витвір камнерізного мистецтва, вони є особливими пам'ятками історії та культури народу, унікальними, хоча й специфічними історичними джерелами.

В цілому, термін "намогильні хрести" можна вважати визначеним і використовувати його при описі даних об'єктів. Набагато складнішою є справа термінології, яка визначає форми хрестів. Мистецтвознавці, наприклад, надають перевагу саме формі і розрізняють хрести за кількістю кінців (Станкевич, 1994, с.69; Постникова и др., 1995, с.43). Нумізмати доповнюють цю систему запозиченнями з геральдики, доповнюючи своїми назвами різновидів хрестів та хрестоподібних знаків (Фенглер и др., 1982, с.123-124). Свої підходи мають також фалеристи та представники інших допоміжних дисциплін. Це приводить до того, що один і той же хрест може мати декілька назв. Так, чотирьохкінцевий рівносторонній хрест з кінцями, що обмежуються короткими поперечними перекладинами (Мал.1,21), в геральдиці має назву подвійного головчатого (Винклер, 1897), в нумізматиці - костурового (Фенглер и др., 1982, с.123), в праці О. Братко-Кутинського - "хрестом Сварога" (Братко-Кутинський, 1992, с.54), а в популярній статті Ф. Каменецького - тауподібного четверного (1995). Аналогічний хрест, зображений на керамічному горщикові II тис. до Р.Х., що був знайдений в похованні комарівської археологічної культури (Березанская, 1982, с.57), з таким сямим успіхом можна було б назвати комарівським. М. Станкевич, не приводячи опису, та без необхідної аргументації виділяє новий різновид хреста - український семикінцевий (1994, с.60), хоча, як подано вище, хрест с сімома кінцями близький до однієї з форм розп'ять Стародавнього Риму.

Як би там не було, слід визнати, що не дивлячись на наявні недоліки, найбільш повною з точки зору урахування практично всіх дохристиянських та християнських хрестів є геральдична класифікація. Автори не вважають, що в наш час не має змоги визначення нових типів хрестів, особливо в невідомих раніш матеріалах, але в кожному конкретному випадку це потребує відповідної аргументації на основі стійких морфологічних ознак або історичних даних.

Перш, ніж безпосередньо перейти до кам'яних намогильних хрестів, які, судячи з написів, датуються кінцем

Мал.2 Герби Волинського (1) і Брацлавського (2) воєводств XV ст.; "Шит об'єднаних гербів князівств і областей Південно-Західних" 1882 р.-Волині, Поділля та Чернігова (3); Герби родів Мазепи (4) і Хмільницьких (5); Герби Самарського і Поповичинського куренів 1772-1774 рр.(6,11); Курінні значки Чорноморських козаків 1788 р. (7-9); Знамен Чорноморського козацького війська 1803 р. (10).

ЗНАМЕНА

XVIII- початком ХХ ст. і переважно належать українцям, коротко торкнемося історії зображення хреста в Україні. Ми ні в якій мірі не претендуємо на повноту картини, так як ця тема виходить за рамки даної статті, і основну увагу приділимо козацьким традиціям, так як саме запорозькі козаки зіграли важливу роль в заселенні степів Північно-Західного Причорномор'я ще до його приєднання до Російської імперії (Шувалов, 1993; Бачинський, 1994, с.7-8).

Найбільш ранньою пам'яткою мистецтва різблення по каменю Київської Русі, що пов'язується з поховальним обрядом, є мармуровий саркофаг Ярослава Мудрого XI ст. із Софії Київської. На ньому зображені великий грецький хрест з закругленими кінцями, латинські розширені хрести, шестикінцева монограма "IX" з розширеними кінцями та сонячна розетка. Правда, не можна виключити, що він виготовлений на замовлення грецькими майстрами (Українська культура, 1994, с.154, Мал.16).

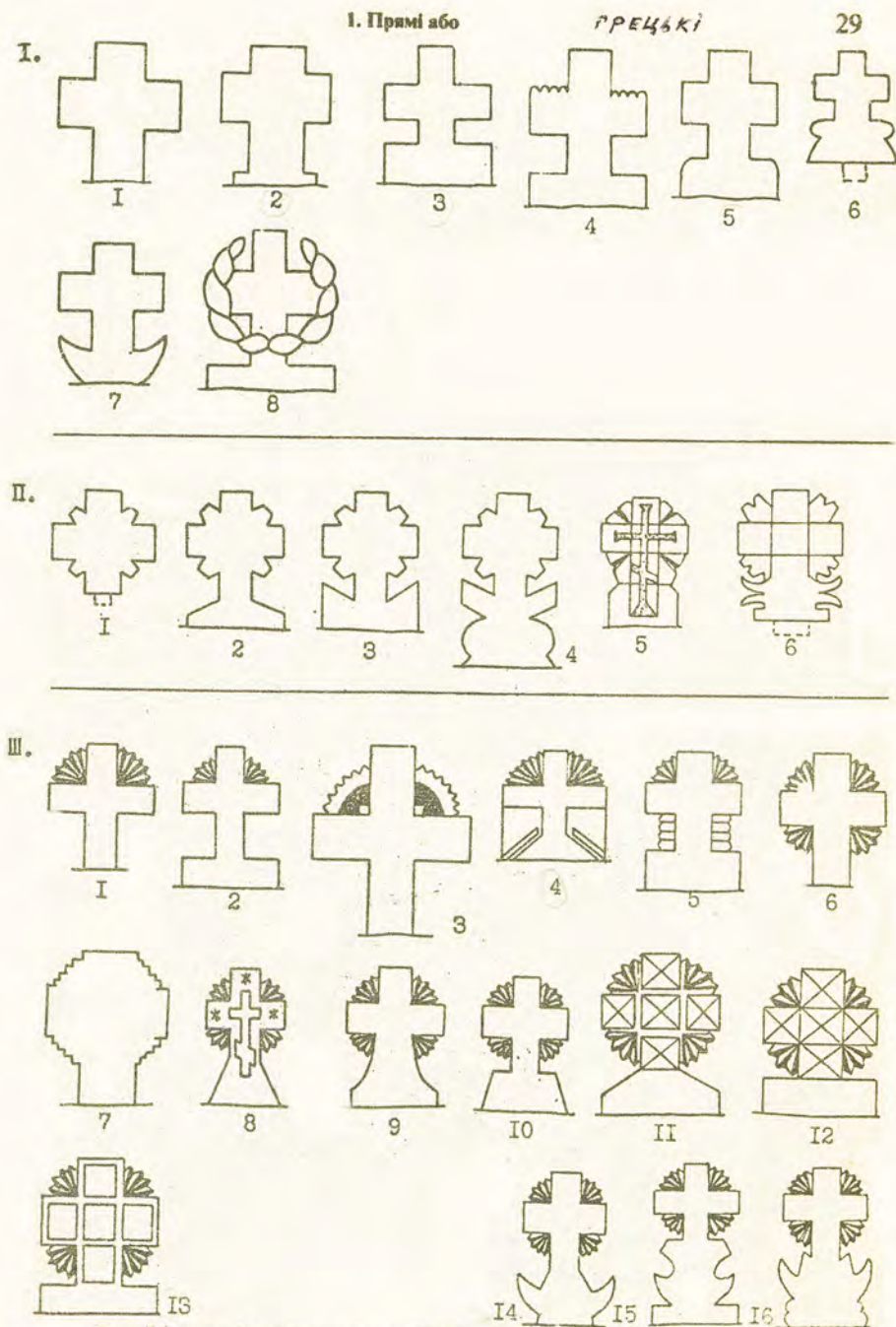
Грецький і особливо лапчатий хрести отримали широке розповсюдження в земельних, міських та родових гербах України з часів встановлення на її території польського державно-адміністративного упорядкування, в зв'язку з чим стали використовуватися загальноєвропейські геральдичні правила та символи. Як приклади можна навести герби Волинського та Брацлавського воєводств XV ст. (Клейноди України, 1991, карт. 6; Мал.2,1-2), герби шляхетних родин Ограновичів, Тарновських, Полуботків, Стефановичів - Донцових, Круп'янських та інш., міст Остра та Хотина (Братко-Кутинський, 1992, с.61-63). Цікавий герб роду Мазепи. Хоча малюнки дещо різняться (Іван Мазепа, 1992, мал. на с.1-2, 20; 75, с.101-106), можна зробити висновок, що хрест на ньому є комбінацією геральдичних вилоподібного з грецьким або латинським "на кітві" (якорі). Тут же зображені півмісяць та шестикутна (віфліємська -?) зірка (Мал.2,4). Символ "хрест на якорі" присутній на гербі Б.Хмельницького (Мал. 2,5), та інших представників запорозької старшини (Шаповалов, 1992, с.181, Рис.33-35). Підкреслимо, що якорі іноді зустрічається на

намогильних хрестах Південного Заходу України, але раніше тлумачився як зображення півмісяця (Шувалов, 1992, с.14). Лапчатий хрест Волині і грецький над сонцем Поділля (Мал.2,3) були включені в "Щит об'єднаних гербів князівств та областей Південно-Західних" в Великому гербі Російської імперії, що був затверджений в 1882 р. (Клейноди України, 1991, карт.18).

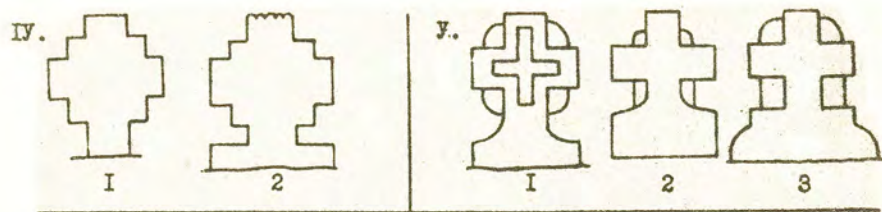
На жаль, більшість знамен козацьких полків і сотень початку XVII ст. та часів визвольної війни 1648-1654 рр. відомі лише за описами і є авторськими реконструкціями сучасних художників (Клейноди України, 1991, карт.7, 9-10,12 та інш.). На них переважають лапчаті або корсунські хрести, є також грецькі та інші, однак перевірити достовірність цієї інформації ми не маємо можливості. На військовій хоругві 1763 р., та прапорах двох запорожських куренів 1772-1774 рр., що збереглися, зображені корсунські хрести, один з яких з сонцем посередині (Мал.2,6,11), а також півмісяць та зірки (Клейноди України, 1991, карт.12, 2-3; 13,5). На більш пізніх знаменах та курінних значках Чорноморського козацького війська 1788 р. всі хрести - корсунські (Мал.2, 7-9), в трьох випадках - з сяючим сонцем посередині (Клейноди..., карт.15, 1-2). Таким чином, корсунський чи лапчатий хрест з повним правом можна називати основним військовим знаком українського козацтва в XVIII ст.

Виходячи з сказаного, необхідно визнати невдалим означення одного з різновидів лапчатих чи корсунських хрестів (з зустрічними прорізами - Мал.7, 1-5) як мальтійського (Шувалов, 1993а; Братко-Кутинський, 1992, с.54). Дійсно, козаки бували на Мальті в кінці XVIII ст. (Бачинський, 1994, с.15-16), але прийняти чужинську емблему не могли. До того ж, геральдичний мальтійський хрест має форму (1,24) відмінну від лапчатого. Набагато більше схожі на мальтійські хрести з кінцями, що роздвоюються (Мал.2,10), на знаменах Чорноморського козацького війська 1803 р. (Клейноди..., 1991, карт.15,3), але й вони в своїй основі є геральдичними чотирьохкінцевими "о осьми променях" (Мал.1,23).

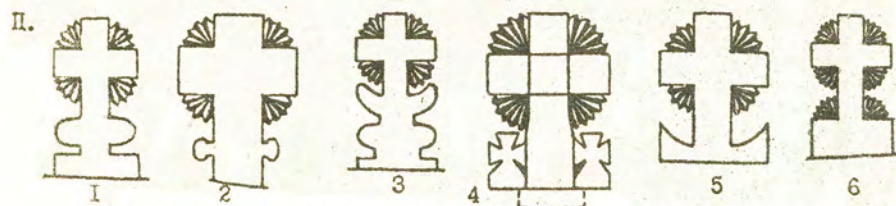
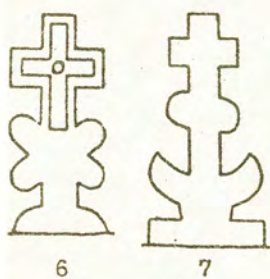
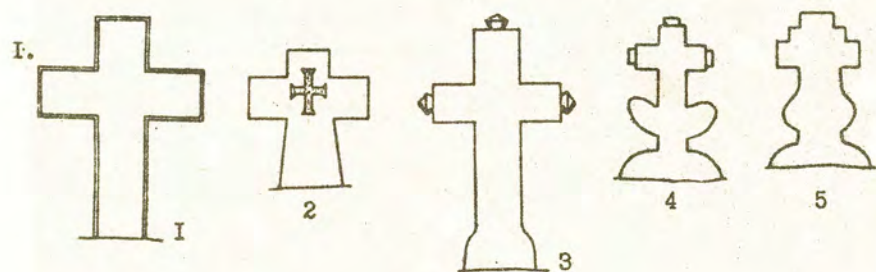
Важливу інформацію для вирішення проблеми могли б дати намогильні хрести запорожців XVII ст., однак до

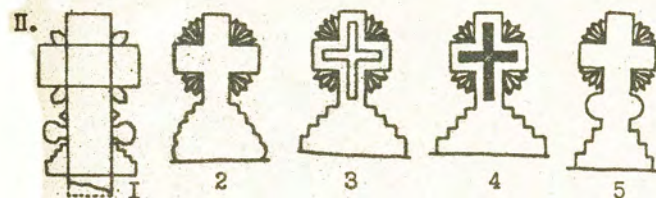
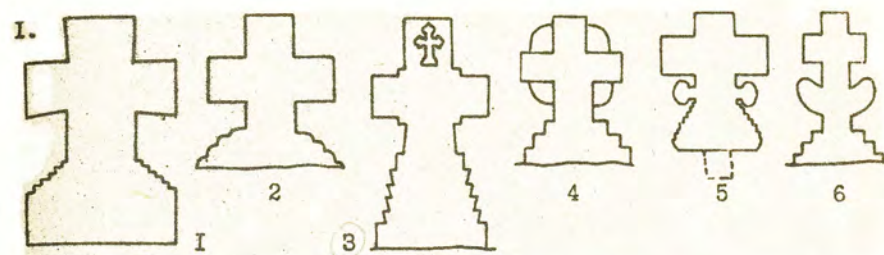
Мал.3.Типологія намогильних хрестів Південно-Західної України (прямі хрести)

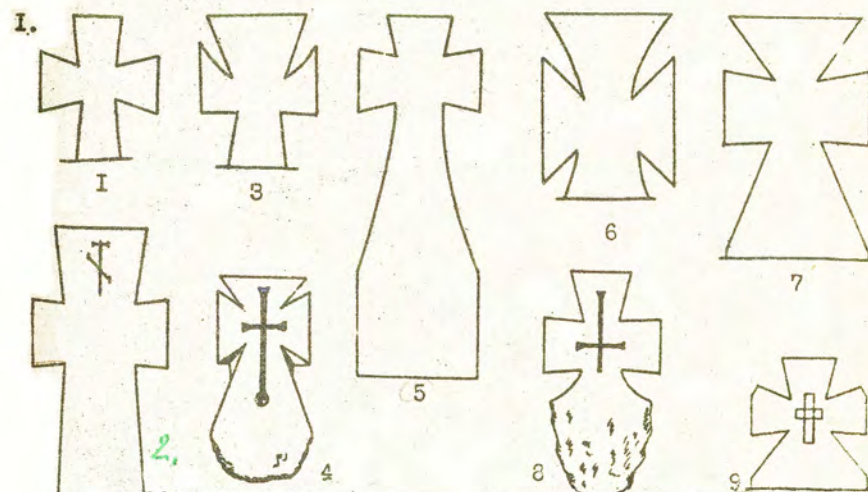
II. Латинські

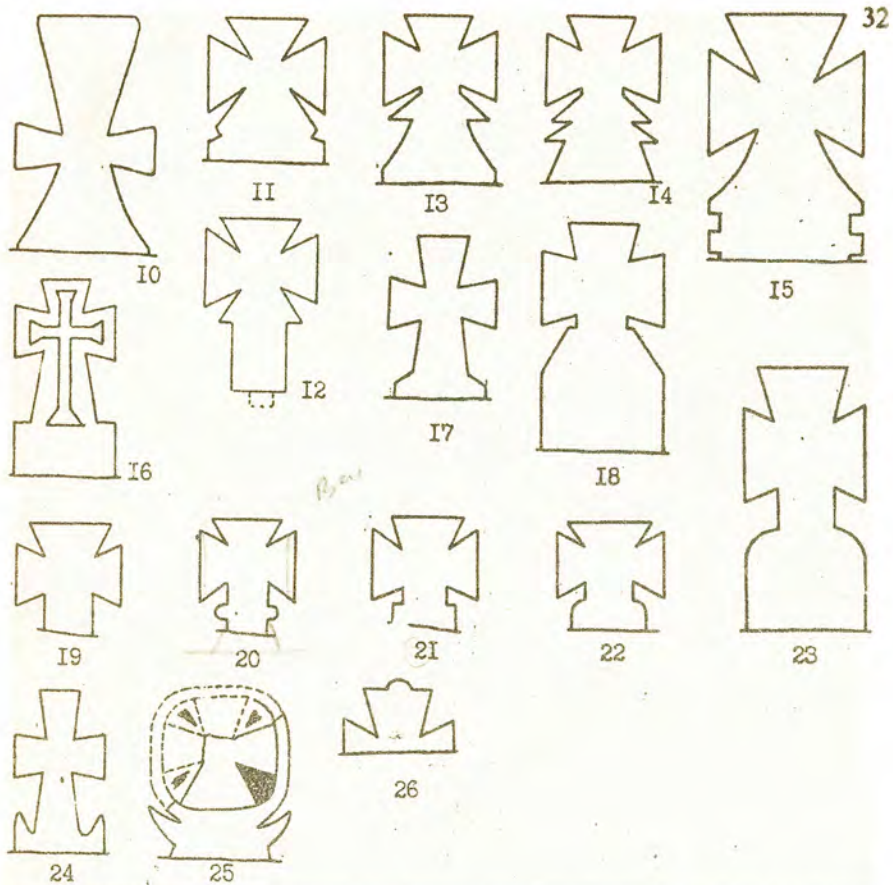
Мал.4. Типологія намогильних хрестів Південно-Західної України (прямі та латинські хрести)

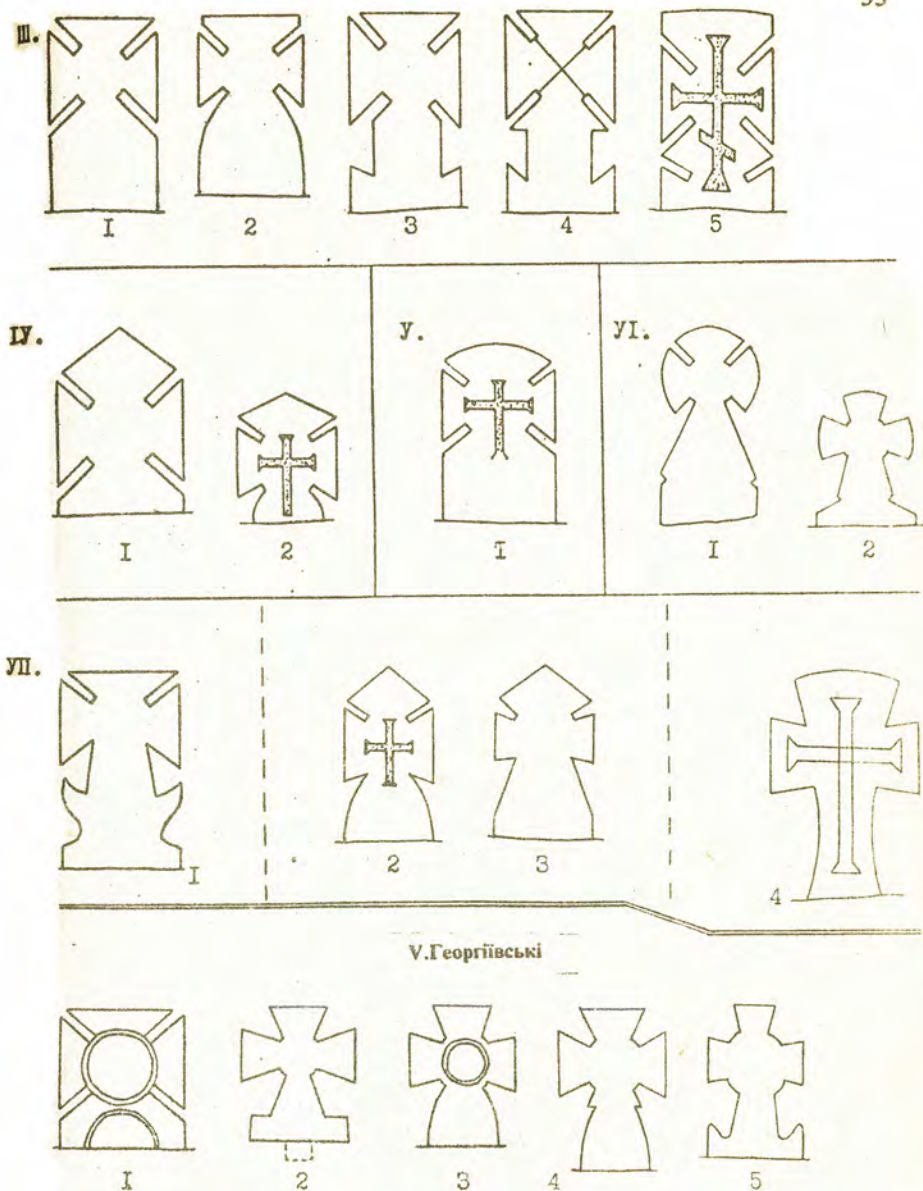
IV. Лопчаті або корсунські

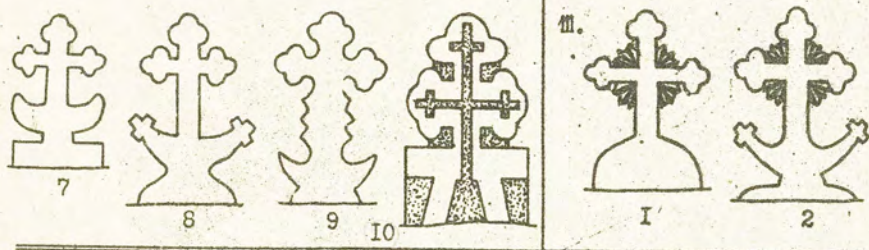
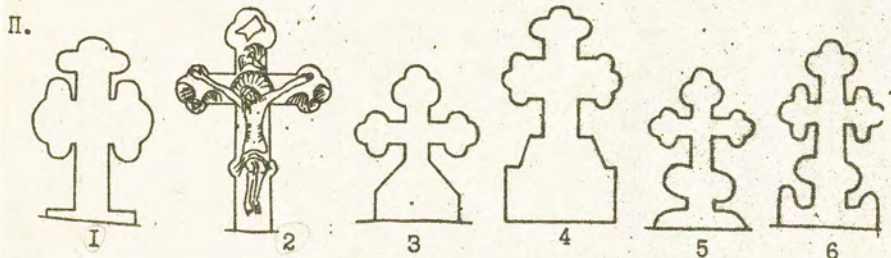
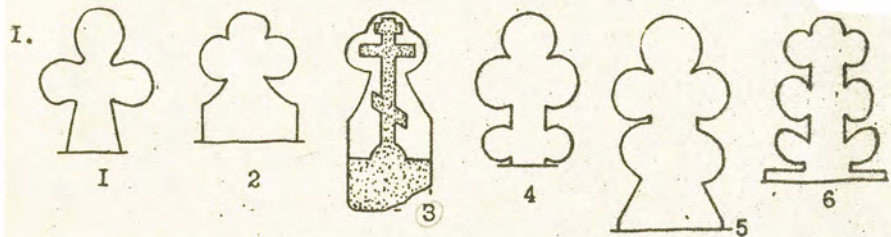
Мал.5. Типологія намогильних хрестів Південно-Західної України (східчасті і лопчаті хрести).

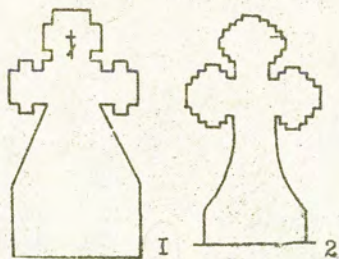
Мал.6. Типологія намогильних хрестів Південно-Західної України (лапчаті хрести)

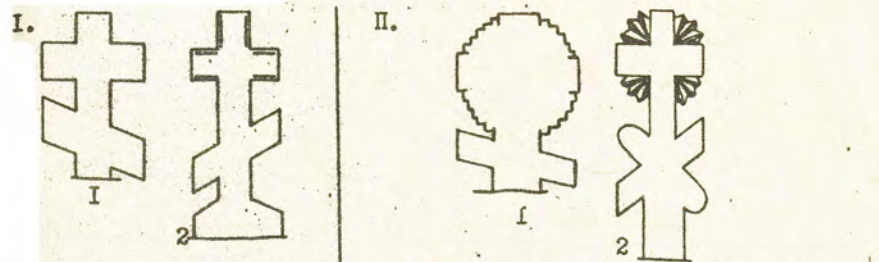
Мал.7. Типологія намогильних хрестів Південно-Західної України (лапчаті і георгіївські хрести)

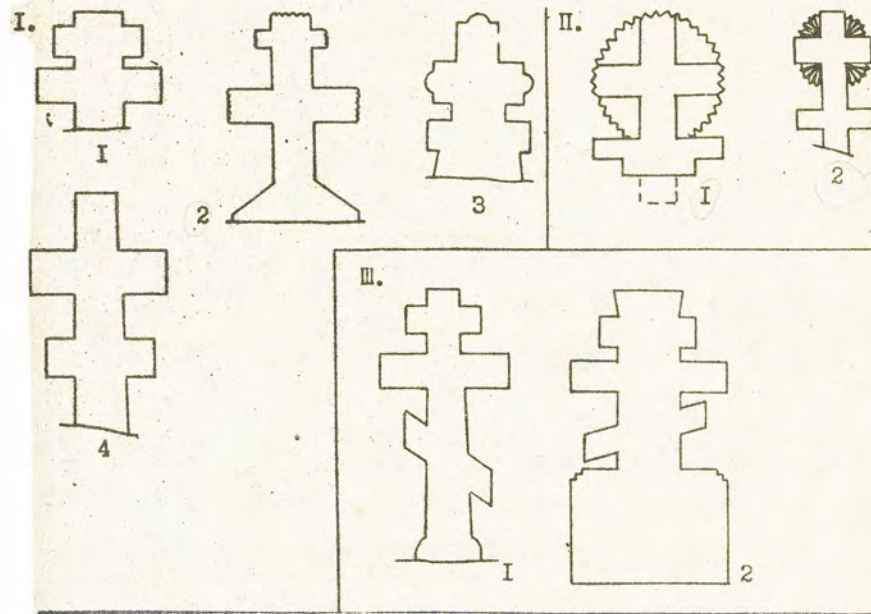
VII. Перехресні

Мал.8. Типологія намогильних хрестів Південно-Західної України (трилисті I — перехресні хрести)

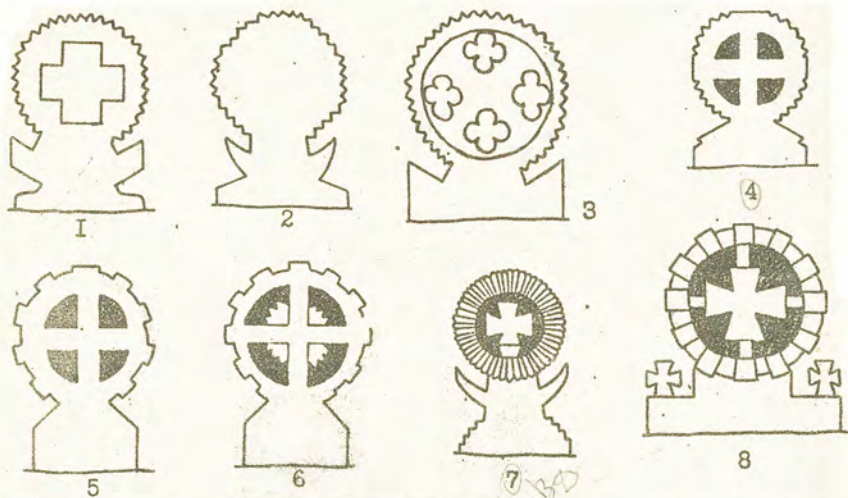
IX. Патріарші

Мал.9. Типологія намогильних хрестів Південно-Західної України (руські або православні; ПАТРІАРШІ ХРЕСТИ)

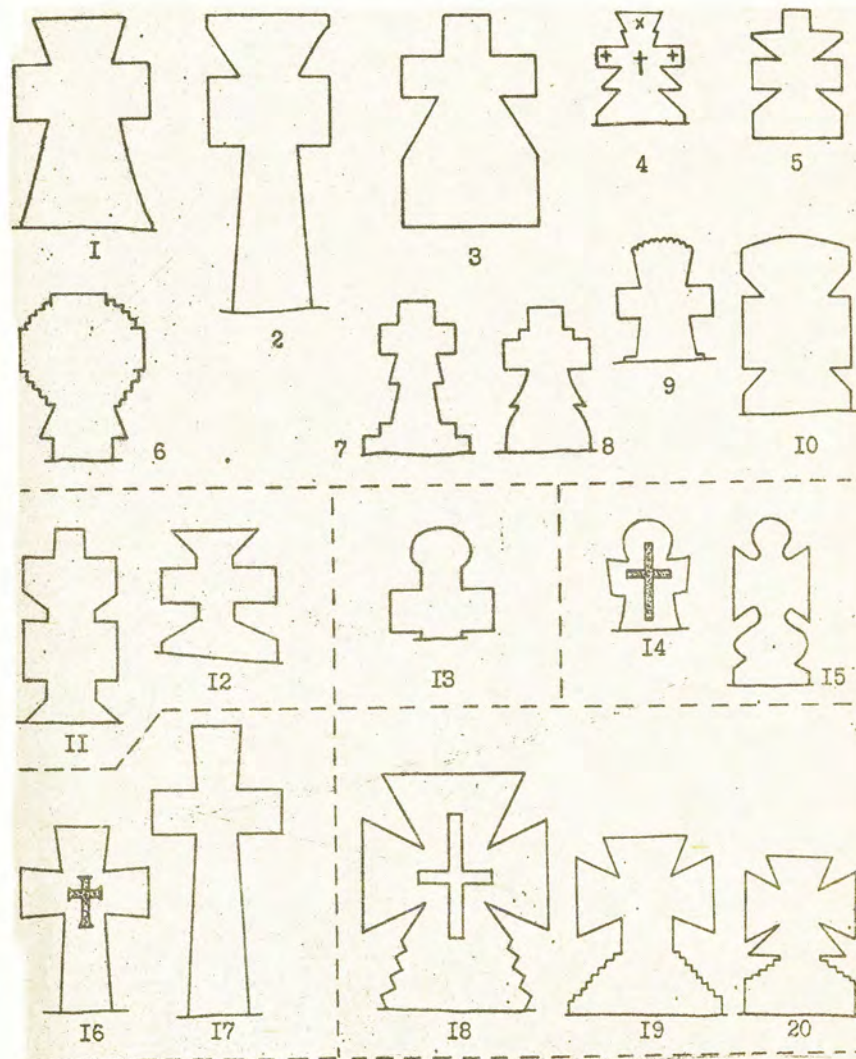

XI.Зубчасті або круглі

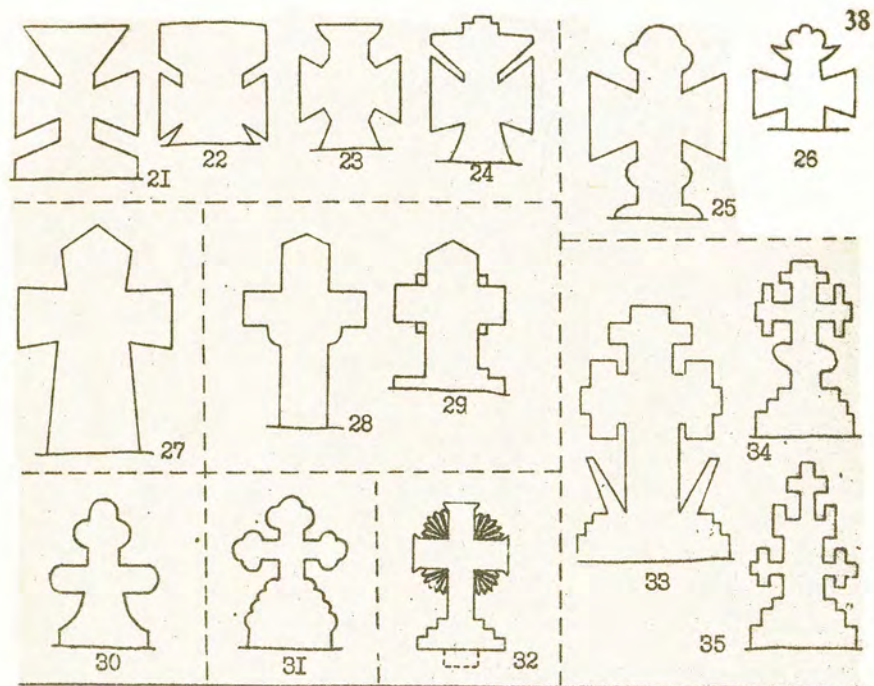

Мал.10.Типологія намогильних хрестів Південно-Західної України (округлі та зубчасті хрести)

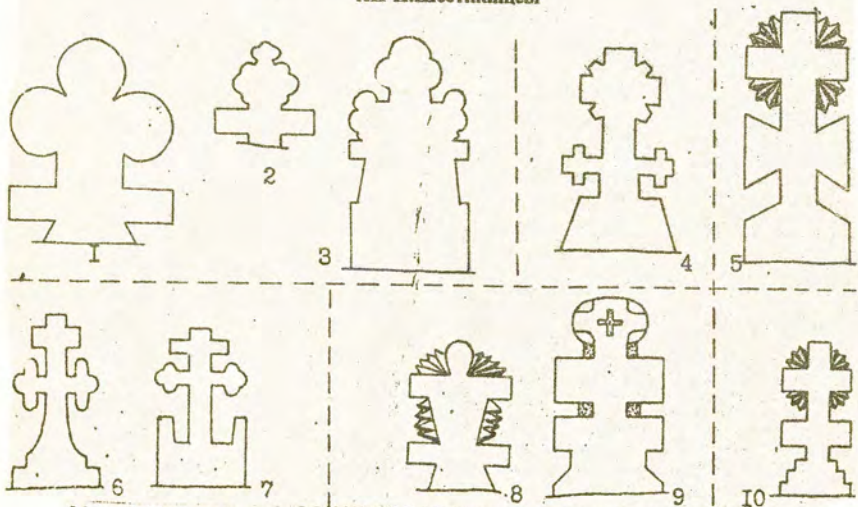
I.Чотирьохкінцеві

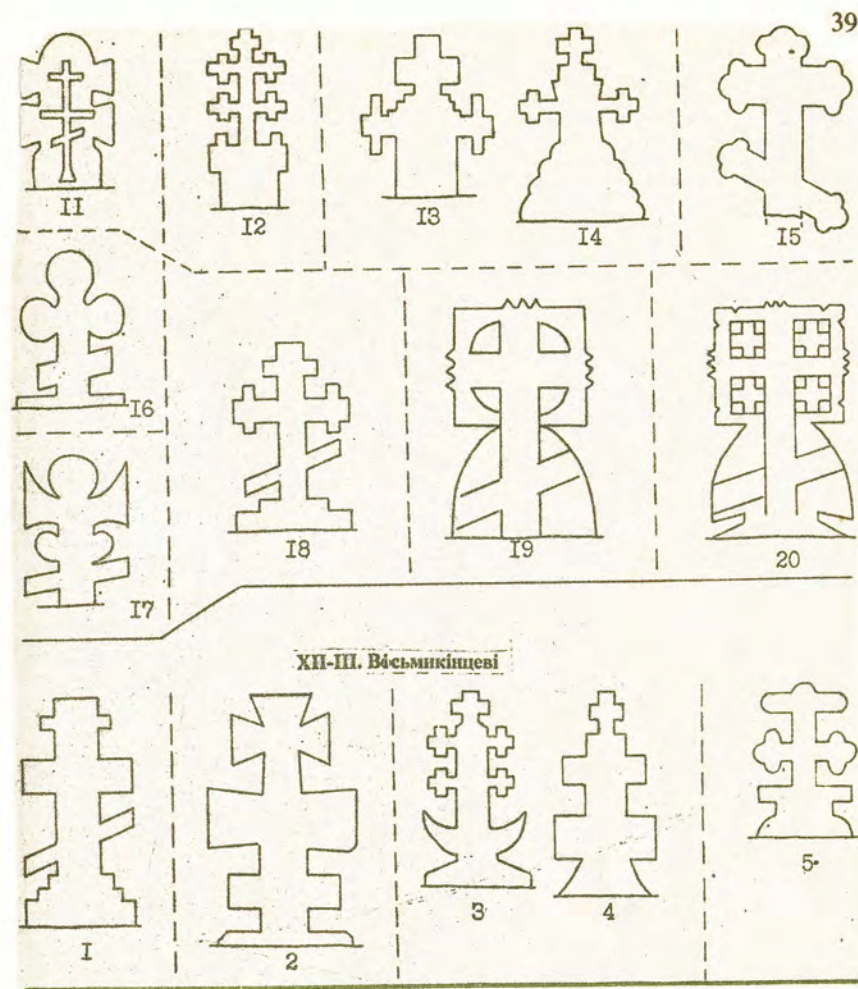
Мал.11.Типологія намогильних хрестів Південно-Західної України (комбіновані чотирьохкінцеві)

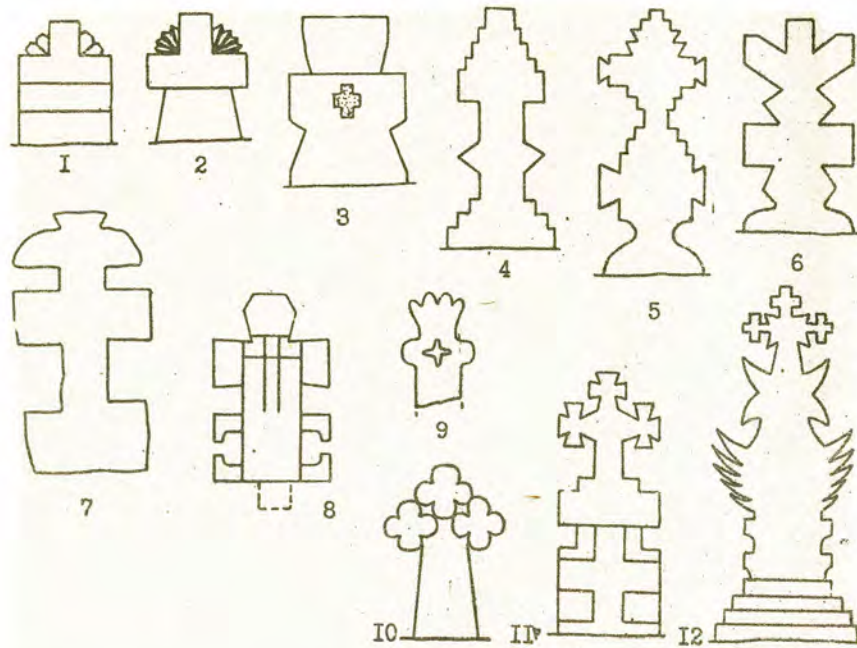
ХІІ-ІІІ. Шестикінцеві

Мал.12. Типологія намогильних хрестів Південно-Західної України (комбіновані чотирьох- та шестикінцеві хрести)

Мал.13. Типологія намогильних хрестів Південно-Західної України (комбіновані шести- та восьмикінцеві хрести).

Мал.14. Хрестоцвідні пам'ятки (1-10) та пам'ятки з хрестами (11-12) Північно-Західного Причорномор'я. Намогильна стела (13) та хрести (14-15) із Запоріжжя

цього часу відноситься лише камінь-стела кошового отамана І.Сірка 1680 р. (Скальковський, 1994, с. 608-609; Іван Мазепа, 1992, Мал. на с.68), на якому, крім напису, вирізблений грецький хрест в колі (Мал.14,13). Один з перших дослідників запорозького козацтва А.О. Скальковський, який побував на Запоріжжі в 1845 р., згадує декілька намогильних хрестів з твердого білого каменю 1710-1770 -х рр., приводить написи на них, але форму не описує (Скальковський, 1994, с.595-613). Д.І. Яворницький в кінці XIX ст. досить побіжно описав біля десятка хрестів, які датовані тим же часом, частину з яких бачив і А.О.Скальковський. Сам він наводить малюнки одного хреста унікальної форми - латинського с кінцями, що звужуються (Мал.14,15) кошового отамана С.Білого 1747 р., а також опублікував напис на хресті 1733 р. ще одного кошового К.Гордієнка, який зберігся до нашого часу (Яворницький, т.1, с.130-131, 137-138; Т.ІІ, Мал.3 до т.1; Іван Мазепа, 1992, Мал. на с.69). Останній хрест - масивний латинський з невеликим вирізбленим лапчатим хрестом на верхньому кінці (Мал.14,14). Цим і обмежується інформація про намогильні хрести запорожців, так як після Д.І.Яворницького ними майже 100 років ніхто серйозно не займався, а найцікавіші матеріали розвідок експедиції "Часи козацькі" під керівництвом Д.Я.Телегіна самого останнього часу поки що не опубліковані. За попередніми повідомленнями на конференціях та по фотографіях в часописах можна стверджувати, що надгробки в вигляді лапчатих хрестів використовувались запорозькими козаками достатньо широко, але їх дати нам не відомі.

Планомірні пошуки по вивченню намогильних хрестів регіону, що розглядається, були розпочаті Р.О. Шуваловим всього 5-6 років тому і результати їх поки що не опубліковані, за виключенням Куяльницького кладовища в м.Одесі (Шувалов, 1992). Пізніше до цієї роботи приєднались Д.Я.Телегін (1993), співавтори цієї статті, А.С.Островерхов та В.Г.Кушнір (див.Статтю в цьому збірнику). Якщо дослідження Р.О.Шувалова та Д.Я.Телегіна зачіпали 10 кладовищ навколо Одеси, то розвідки 1994-1995 рр. охопили більш 50 кладовищ Дністрівсько -

Хаджибейського, Дунай - Дністровського межиріч та Південного Поділля (Кодимський, Балтський райони Одещини, та деякі райони Придністров'я Молдови), а також район Усатового та Куяльника (Кушнір, Сапожников, 1995).

Таким чином, основою для запропонованої класифікації є біля 220 різновидів намогильних хрестів. Деякі попередні підсумки розробок з їх типології та хронології знаходяться в стадії друкування (Шувалов, 1995; Сапожников, Шувалов, 1995)*. Однак швидке накопичення нових матеріалів зумовлює видання більш ґрунтовної роботи. В ній ми намірено не торкаємося питань хронології, оскільки дуже рідко зустрічаються хрести з ранніми датами. Це потребує використання більш широкі джерелознавчої бази та спеціальної тематичної розробки. Окремої публікації заслуговують вертикальні плити-стели, а також горизонтальні плити та намогильні пам'ятники.

Варто нагадати, що, судячи з написів, більшість відомих надмогильних хрестів, за рідким виключенням, належать простому сільському населенню. Виготовлялись вони малоосвіченими різблярами, які часто допускали в написах навіть орфографічні помилки. Тому не можна було б вимагати від них суворого слідування не тільки геральдичним, але й релігійним канонам. Звідси - наявність багаточисленних форм, сполучення елементів християнських традицій та народних вірувань. Загальне датування репрезентованих хрестів - 1771 р. - початок ХХ ст. повністю відповідає початку переселення запорозьких козаків в район Хаджибею ще до розгрому останньої Січі в 1775 р.

Таким чином, ми пропонуємо розділити всі відомі нам хрести на 12 класів, дев'ять з яких відповідають геральдичним типам (I-IX). Ще чотири геральдичних типи разом з попередніми зустрічаються в класі комбінованих

*Друга стаття в вигляді доповіді обговорена в Києві на конференції "Дослідження пам'яток українського козацтва: досягнення та перспективи" 15 березня 1995 р.

хрестів (XII), а хрести X-XI класів не мають прямих аналогій серед геральдичних. Підкреслимо, що хрести I, IV-VII класів в геральдиці рівнокінцеві симетричні. Специфіка ж намогильного хреста, нижній кінець якого закопувався в землю або закріплювався на кам'яній основі, не дозволяє відтворити "чисту" геральдичну форму.

I. Грецькі або прями хрести. Цей клас складається з п'яти типологічних груп: звичайних (I-I, 1-8), з променями (I-II, 1-6), з сяйвом (I-III, 1-16), на квадраті (I-IV, 1-2), на медальйоні (I-V, 1-3).

II. Латинські хрести розподіляються на звичайні (II-I, 1-7) та з сяйвом (II-II, 1-6).

III. Східчасті хрести також можна розподілити на звичайні (III-I, 1-6), з променями і з сяйвом (III-II, 1-5). Серед них, як і в класі прямих, присутні примірники на квадраті та на медальйоні (III-I, 3-4), але через малу кількість ми поки що не виділяємо їх в окремі групи.

IV. Лапчаті чи корсунські хрести. Для даного класу використання подвійної назви пояснюється тим, що в класичному вигляді лапчаті і особливо корсунські хрести серед намогильних пам'яток зустрічаються дуже рідко і найчастіше сполучують в собі елементи геральдичного лапчатого і корсунського типів. Розділяються на козацькі (IV-I, 1-26), козацькі з сяйвом (IV-II, 1-3), степові (IV-III, 1-5), акерманські (IV-IV, 1-2), напівкруглі (IV-V, 1), круглі (IV-VI, 1-2) та подвійні лапчаті (IV-VII, 1-4). В останню групу входять хрести з елементами інших груп класу, що розглядається: козацького з степовим (IV-VII, 1), козацьких з акерманськими (IV-VII, 2-3) та козацького з лапчатим напівкруглим (IV-VII, 4).

V. Георгіївські хрести (V, 1-5).

VI. Трилисті хрести складаються з трьох груп: трьохлистных примітивних (VI-I, 1-6), трилистных класичних або звичайних (VI-II, 1-10) та трилистных класичних з сяйвом (VI-III, 1-3).

VII. Перехресні хрести (VII, 1-2).

VIII. Руські або православні хрести розділяються на звичайні (VIII-I, 1-2) та з сяйвом (VIII-II, 1-2).

IX. Патріарші хрести, як і в геральдиці, розподілені на шестикінцеві (IX-I, 1-4), шестикінцеві з сяйвом (IX-II, 1-2) та восьмикінцеві (IX-III, 1, 2).

X. Округлі хрести (X, 1-3).

XI. Зубчасті або круглі хрести (XI, 1-8).

XII. Комбіновані хрести розділяються на чотирьохкінцеві (XII-I), шестикінцеві (XII-II) та восьмикінцеві (XII-III).

До групи чотирьохкінцевих входять: прямі з лапчати-ми (XII-I, 1-10), - з сяйвом (6), прямий східчастий (7), прямий на квадраті (8), лапчаті напівкруглі (9-10); прямі з розширеними (11-12); прямий з округлим (13); лапчаті з округлими (14-15); лапчаті з латинськими (16-17); лапчаті з східчастими (18-20); лапчаті з розширеними (21-24); лапчаті з трилистними класичними (25-26); лапчатий з загостреним (27); латинські з загостреними (28-29) - на напівмедальйоні (28) та на квадраті (29); трилистний з округлим (30); трилистий з східчастим (31); розширений з східчастим (32); перехресні з східчастими (33-35).

Група шестикінцевих підрозділяється слідуючим чином: прямі з трилистними (XII-II, 1-3); латинський з променями з перехресним (4); латинський з сяйвом з лапчатим (5); латинські з трилистними (6-7); патріарші з округлими (8-9) - з сяйвом (8); патріарші з східчастим з сяйвом (10); патріарший з лапчатими та округлим (11); патріарший з перехресним (12); східчасті з перехресними (13-14); трилистний класичний з православним (15); трьохлистний примітивний з православним (16); лапчатий з округлим та православним (17); перехресний з православним (18); православний з подвійним вирубним (19); православний з єрусалимським та подвійним вирубним (20).

Всі восьмикінцеві комбіновані хрести (XII-III, 1-5) є результатом сполучення патріаршого з слідуючими видами: з східчастим (1); з лапчатим (2); з перехресними (3-4); і трилистним класичним з округлим (5).

Розроблена нами типологія намогильних кам'яних хрестів за своєю суттю репрезентує перший підсумок такої роботи в Україні і, природно, буде доповнюватися та уточнюватися з подальшими дослідженнями. Очікую-

чи критичних оцінок від читачів, від імені авторів зробимо слідуючі зауваження. Групи хрестів з сяйвом в складі різних класів виділені нами в зв'язку з тим, що ці додаткові елементи зустрічаються масово і мають значення для датування, так як відносяться переважно до другої половини XIX-початку XX ст. Можливо логічно було б на рівні окремих груп виділити небагаточисленні хрести з якорем і з випуклими виступами на нижньому кінці (I-I, 6; II-I, 5-7; II-II, 1-3 та інш.), але для перших поки що не проглядається хронологічна залежність, а семантика другого елемента абсолютно не зрозуміла. В одній з попередніх робіт по типології були виділені на рівні класу антропоморфні хрести (Сапожников, Шува-лов, 1995). Оскільки, як було зазначено, кожний хрест є одночасно і антропоморфним символом, введення до типології спеціальної категорії за ознакою "більшої чи меншої міри антропоморфності" потрібно визнати помилковим. Крім того, до особливої категорії, що не входить до системи запропонованої класифікації, необхідно віднести такі об'єкти, як хрестоподібні пам'ятки (коли форма хреста не визначається) і безпосередньо намогильні пам'ятники з хрестами (Мал. 14, 1-12), які потребують спеціального вивчення.

Слід відзначити, що типологія не повинна створюватися заради типології. Основна її мета - розробка уніфікованої системи для опису надмогильних хрестів дослідниками в різних регіонах. Тільки на основі єдиної бази можливі подальші роботи наукового пошуку, опису, картографуванню, датуванню, публікації та історичному осмисленню унікальних пам'яток історії та культури України - кам'яних намогильних хрестів та пам'ятників.

Література

- Архимандрит Никифор. Иллюстрированная полная популярная библейская энциклопедия. - М., 1891.
 Археологія Української РСР. - Т. I. - К., 1971.
 Барсов Н. Крест Иисуса Христа и его изображения // Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона. - Т. XVI-A (32). - Спб., 1897. - С. 654-659.

- Бачинський А.Д.* Січ Задунайська. 1775-1828.- Одеса, 1994.
- Березанская С.С.* Северная Украина в эпоху бронзы.- К., 1982.
- Братко-Кутинський О.А.* Нащадки Святої Трійці.-К., 1992.
- БСЭ.- Т.23.-М.,1973.
- Винклер П.* Главнейшие типы геральдических крестов/ Вставка в статью Барсова Н.- 1897.-С.656-657.
- Винклер П.* Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской Империи.-СПб.,1899.
- Даркевич В.П.* Исследования Старорязанской экспедиции // АО 1979 г.- М.,1980.-С.52-53.
- Дьяченко Г.* Полный церковно-славянский словарь.- М.,1995.
- Іван Мазепа.-К.,1992.*
- Ильинская В.А., Мозолевский Б.Н., Тереножкин А.И.* Курганы VI в. до н.э. у с.Матусов// Скифия и Кавказ.- К.,1980.-С.31-63.
- Ирмишер Й., Йоне Р.* Словарь античности.-М.,1989.
- Каменецкий Ф.* Шлях хреста // Чорноморські новини.- Одеса, 1995. #33.
- Керлот Х.Э.* Словарь символов.-М., 1994.
- Клейноди України. К.,1991.*
- Ковпаненко Г.Т.* Сарматское погребение в Соколовой могиле // Скифия и Кавказ.-К.,1980.-С.168-183.
- Кортусова В.М.* Про колекцію середньовічних тканин з некрополя Золоте // Археологія.-1995.-Вип.1.-С.144-148.
- Кушнір В.Г., Сапожников І.В.* Попередні підсумки дослідження кам'яних хрестів на Одещині // Українська національна ідея: Минуле, сучасне, майбутнє. Матеріали міжнародної конференції.- Одеса,1995.-С.120-121.
- Маркевич В.И.* Далекое - близкое.- Кишинев, 1985.
- Мифологический словарь.-М.,1991.*
- Мифы народов мира. Энциклопедия.-Т. II.-М.,1992.*
- МСЭ.-Т.7.-М.,1931.
- Музиченко Я.* Дерево життя //Українські символи.- К.,1994.-С.59-72.
- Настольная книга священнослужителя.- Т.IV.-М.,1983.*
- Нейхардт А.А.* Происхождение креста.-М.,1956.

- Постникова М.М., Платонова Н.Г., Ульянова Б.Л.* Золотое и серебряное дело XV-XX вв.-М.,1995.
- Сапожников І.В., Шувалов Р.О.* Типологія і хронологія кам'яних намогильних хрестів Північно-Західного Надчорномор'я // Археологічні дослідження українського козацтва.-Вип.3.-К.,1995 (друкується).
- Свешников И.К.* О символике вещи михайловских кладов // СА.-1968.-№ 1.-С.15-16.
- Скальковський А.О.* Історія Нової Січі або останнього коша запорозького.-Дніпропетровськ, 1994.
- Станкевич М.* До типології хреста // Родовід.- 1994.- № 8.-С.58-65.
- Телегін Д.* Козацькі кам'яні хрести //Старожитності.-1993.-Ч.19-24.-С.14.
- Топоров В.Н.* Геометрические символы // Мифы народов мира. Энциклопедия.-Т.1.-М.,1991.-С.272-273.
- Топоров В.Н.* Крест //Мифы народов мира. Энциклопедия.-Т.ІІ.- М.,1992.-С.12-14.
- Українська культура: Історія і сучасність.-Львів,1994.*
- Финглер Х., Гироу Г., Унгер В.* Словарь нумизмата.- М.,1982.
- Черненко Е.В.* Скифские лучники.-К.,1981.
- Черняков И.Т.* Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тыс. до н.э.-К.,1985.
- Шаповалов Г.І.* Про походження символу "якір-хрест" та знаку Рюриковичів // Древности степного Причерноморья и Крыма.- Вып.-III.-Запорожье, 1992.-С.177-183.
- Шувалов Р.О.* Про що розповів некрополь (Куяльницьке козацьке кладовище міста Одеси).-К.,1992.
- Шувалов Р.* Украинские поселения в окрестностях Одессы // Историчне краєзнавство Одещини.-Вип.4.-Одеса,1993.- С.41-45.
- Шувалов Р.А.* Откуда у хлопцев мальтийская грусть ? // Краеведческий вестник.-№ 2.-Одесса, 1993а.-С.28-29.
- Шувалов Р.А.* Типология каменных намогильных крестов Одещины // Краткие сообщения Одесского археологического общества.-Вып.3.-Одесса.,1995 (впечаті).
- Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків.-Т.1.-К.,1990; Т.ІІІ.-К.,1991.